
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՓԱՍՏԻ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԱԼԲԵՐՏ ԴԱԶԱՐՅԱՆ

Պատմական փաստը պատմական գիտելիքի կառուցվածքի անհրաժեշտ, բաղկացուցիչ տարրն է: Նրա բնույթի ըմբռնումը սերտորեն կապված է պատմական գիտելիքի կառուցման, ընդունման հարցերի հետ: Պատմական փաստն ինչպես անցյալում, այդպես էլ ներկայումս տարբեր կերպ է քննարկվում, մեկնաբանվում և գնահատվում պատմաբանների և գիտելիքի մեթոդաբանների կողմից: Այսպես, դեռևս XIX դ. 60-80-ական թվականներին պատմագրության մեջ այն կարծիքն էր իշխում, որ պատմական փաստն օբյեկտիվ, ճանաչող սուբյեկտից անկախ գոյություն ունեցող ռեալություն, պատմական իրականություն է: Այն պատմական աղբյուրներում մեծ մասամբ արտապատկերվել, կուտակվել է ուղղակիորեն, անմիջականորեն: Պատմական փաստերը տարրական են, անբաժանելի, որոշակի տարածության և ժամանակի մեջ միմյանցից բաժանված են, ունեն մեկընդմիջտ ձևավորված, անփոփոխ բովանդակություն: Պատմական աղբյուրները պարունակում են որոշակի քանակի պատմական փաստեր, որոնք, լինելով պատմական իրականության աղյուսներ, ճշմարտություններ, կարող են պատրաստի տեսքով տեղափոխվել պատմագիտական աշխատանքների մեջ: Դրանց միջոցով ստեղծվում է պատմական գիտության շենքը: Եվ որքան ավելի շատ աղյուսներ են հավաքված, այնքան ավելի մեծ է գունարային ճշմարտությունը: Ըստ այս մոտեցման՝ պատմական փաստերը որքան հնարավոր է պետք է անկախ լինեն հետազոտողից, նրա համոզմունքներից, կախվածություններից, համակրանքներից ու հակակրանքներից, կրքերից, հակումներից և այլն: Ըստ այդմ՝ լավագույնն այն պատմաբանն է, որն ընթերցողին միայնակ է թողնում փաստերի հետ: Փաստերը խոսում են իրենց մասին: Այստեղից Լ. Ռանկեի այն արտահայտությունը, որ անցյալն անհրաժեշտ է տեսնել այնպես, ինչպես իրականում այն եղել է: Իսկ դա կարելի է անել միայն մի դեպքում. որքան հնարավոր է մոտ լինել, ավելի ճշգրիտ հետևել փաստերին: Նման տեսակետ է պաշտպանել նաև Ֆյուստել դե Կուլանժը: Նա կարծում էր, որ անհրաժեշտ է ուսումնասիրել բացառապես տեքստերը՝ իրենց ամենափոքրիկ մանրամասներով, հավատալ այն բանին, ինչ նրանցում արտապատկերված է: Ըստ այդմ՝ անհրաժեշտ է անցյալի պատմությունից վճռականորեն հեռացնել ժամանակակից գաղափարները: Այդպիսի մոտեցում են ունեցել նաև Շ. Սենոբոսը և Շ. Լանգլուան: Նրանց կարծիքով, այնպես, ինչպես փաստը, պատմական գիտությունը ևս ոչինչ չի «ենթադրում», «հնարում» և «ընդհանրացում»¹: Այն միայն պատմում է այն մասին, ինչը նրան հաղորդում են վստահության արժանի աղբյուրները: Այդպիսի մոտեցումները, ըստ էության, լրիվ նույնացնում են պատմական և

¹ Տե՛ս Սենոբոս III., Ланглюа III. Введение в изучение истории. СПб., 1899, էջ 88:

բնագիտական գիտելիքները: Պատմական և բնագիտական փաստերը հավասարապես համասեռ են, օբյեկտիվ և հավաստի: Դրանք կուռ գիտական ճշմարտություններ են: Պոզիտիվիստական պատմագրությունն ըստ էության տարբերություն չի դրել պատմական իրականության և պատմական գիտության միջև: Ըստ նատուրալիստական այս մոտեցման՝ պատմական գիտությունն ի վիճակի է մարդկային անցյալի օբյեկտիվ պատկերը վերարտադրել այնպես, ինչպես այն եղել է²:

Սակայն հենց XIX դարի վերջին պատմական փաստի վերաբերյալ Վ. Դիլտեյը առաջ քաշեց մեկ այլ տեսակետ, որի համաձայն՝ պատմական փաստերը էապես տարբերվում են բնագիտական փաստերից: Յայտնի է, որ բնագիտական փաստերը հիմնականում անկախ են մարդկանց կյանքից և գիտակցությունից: Դրանց հիմքում ընկած երևույթները կարելի է դիտարկել, վերարտադրել, ստուգել բազմիցս: Բնագիտական փաստերի վրա հիմնված օրենքներն արտահայտում են ինչ-որ ընդհանուրը, կրկնվողը, կանոնավորը: Մինչդեռ պատմական փաստերում արտացոլված են մարդկանց և հասարակության գործունեության արդյունքները: Պատմաբանի խնդիրն է բացահայտել այդ գործունեության իմաստը, նպատակները, հետաքրքրությունները, ձգտումները, վարքի շարժառիթները, հասկանալ ու մեկնաբանել դրանք: Քանի որ պատմական դեպքերն անմիջականորեն դիտարկելի չեն, անկրկնելի ու անվերարտադրելի են, ապա պատմաբանները ստիպված են դրանց մասին դատել միջնորդավորված վկայությունների, պատմական աղբյուրների՝ պատմական ժամանակագրությունների, տարեգրությունների, անցած սերունդների ու պետությունների տնտեսական կյանքի, քաղաքական կառուցվածքի, իրավաբանական օրենքների, կենցաղի և բարոյական նորմերի մասին մեզ հասած փաստաթղթերի և նյութական հուշարձանների միջոցով: Բնական է, որ հիշատակված վկայություններն ու փաստաթղթերը գրված են որոշակի տեսանկյունից, դրանց հեղինակների պատկերացումներին ու ժամանակի պահանջներին համահունչ, դրանց քննադատության, ընտրության, գնահատականների և այլնի միջոցով: Սրա հիման վրա Վ. Դիլտեյը պատմական փաստի առաջադրման և գնահատման հիմնական միջոցներ համարեց պատմաբանի «ներքին փորձը», ապրումները, ինտուիցիան, իռացունիալ հոգեբանական մոտիվները:

Վ. Վինդելբանդն ու Գ. Ռիկերտը էապես սահմանազատեցին բնական գնահատականներն ու «հոգու մասին գիտությունները»³: Նրանք կասկածի տակ առան մինչ այդ ընդունված այն տեսակետը, որ պատմական փաստը և պատմական իրականությունը նույնական են: Ելնելով էմպիրիկ իրականության և «արժեքների» (պիտոյականության) ոլորտների տարբերությունից՝ Գ. Ռիկերտը մերժեց պատմական փաստերին հետազոտողից անկախ բովանդակություն վերագրելու մոտեցումը: Ըստ այդմ՝ պատմական են համարվում այն փաստերը, որոնք միայն մեզ համար ունեն նշանակություն: Դրանք մշակութային փաստերն են, որոնք ձեռք են բերվում՝

² Տե՛ս **Степин В. С.** Современный позитивизм и частные науки. Минск, 1963:

³ Տե՛ս **Риккерт Г.** Границы естественно-научного образования понятий. СПб., 1903, **Риккерт Г.** Философия истории. М., 1998:

բացարձակ նշանակություն ունեցող արժեքների հետ հարաբերակցելով: Պատմական փաստերի պատմամշակութային արժեքը նրանց անկրկնելիությունը, եզակիությունն է: Այսինքն՝ ստացվում է, որ պատմական իրականություն կերտողը, արժեքներ կրողը պատմաբանն է:

Հետագայում այդ մոտեցումը մի փոքր ձևափոխվեց և դարձավ բավականին ընդունելի տեսակետ, որի համաձայն՝ պատմական հիմնական փաստերն առանձնացվում են ոչ թե ինքնին այդ փաստերին բնորոշ ինչ-որ առանձնահատուկ հատկությունների, այլ պատմաբանի ապրիորի վճիռների, նրա կողմից ընդունված «նշանակությունների», «արժեքների», «մշակույթի», «տեսանկյան», «ավանդույթի» և այլնի հիման վրա: Ամերիկացի սոցիոլոգ և մեթոդաբան Կ. Բեքերը⁴ ևս, ելնելով պատմական գիտելիքի այն առանձնահատկություններից, որ պատմաբանը ուսումնասիրում է մի այնպիսի իրականություն, որը գոյություն չունի, անկրկնելի է, գիտափորձով վերարտադրելի չէ, հանգել է այն եզրակացությանը, որ պատմությունը պատրանք է, որն ինքնին զուրկ է իմաստից, նշանակությունից: Ըստ նրա՝ պատմական փաստերը վկայում են ոչ թե անցյալի, այլ ներկայի մասին: Այդ մոտեցումը լայն արձագանք է գտել փիլիսոփաների և մեթոդաբանների աշխատանքներում: Շատերն են այն կարծիքին, որ պատմությունը միշտ «ժամանակակից պատմություն է», որ «պատմությունն այն է, ինչ ստեղծում է պատմաբանը», որ ամեն մի նոր ժամանակաշրջանում նախկին պատմագիտական աշխատությունները դեն են նետվում որպես հնոտի, որ պատմությունն անընդմեջ գրվում է նորովի: Անցյալի վերարտադրությունն այնպիսի «մեկնաբանման տեսակ է», որը կապված է ոչ թե անցյալի, այլ ներկայի հետ, այն իմաստավորվում է ներկայի միջոցով:

Մարքսիստական փիլիսոփայությունը պատմական ճանաչողության մեջ առաջնային է համարում պատմական իրականությունը, որն ինչ-որ առումով նույնացնում է պատմական փաստերի հետ, որոնք այդպիսին դառնում են պատմական օրինաչափությունների միջոցով, դրանց օգնությամբ: Ըստ այդմ՝ բավական է պատմական աղբյուրների հետազոտության միջոցով բացահայտել պատմական փաստերը, որպեսզի հնարավոր լինի համարժեք, լրիվ ներկայացնել ոչ միայն պատմական անցյալի իրողությունները, այլև դրանց փոփոխման օրինաչափ կարգը: Միաժամանակ, մարքսիզմի դասականների կարծիքով, պատմության մատերիալիստական ըմբռնման միջոցով բացահայտվել են հասարակական պատմության իրական հիմքը, սոցիալական ճանաչողության օբյեկտիվ պատմական հենքը⁵:

Դժվար չէ նկատել, որ պատմական փաստի ըմբռնման հարցում պոզիտիվիստական և մարքսիստական մոտեցումներն ունեն որոշակի ընդհանրություններ: Երկուսն էլ պնդում են, որ ճանաչողության գործընթացում մերժելով, բացառելով սուբյեկտի դերը՝ կարելի է հասնել են բացարձակ օբյեկտիվության, պատմական իրականությունը ներկայացնել այնպես, ինչպես եղել է՝ իր բոլոր մանրամասներով ու լրիվությամբ: Հարց է ա-

⁴ Տե՛ս «What are historical facts?» – The Westera Political Quarterly, 1955, VIII, № 3:

⁵ Տե՛ս Гуревич А. Я. Что такое исторический факт // Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы. М., 1969, Ракитов А. И. Историческое познание. М., 1982, էջ 185-225:

ռաջանում՝ հնարավոր է արդյոք մարդկային ճանաչողության մեջ հասնել մարդուց և մարդկությունից գերանկախ իրողությունների: Անշուշտ հնարավոր չէ: Իհարկե, պետք է ձգտել այդպիսի իրավիճակի՝ անձնական և հասարակական ապաստարանի տիպացման, սակայն այդպիսի իդեալի հասնելն անվերջության միտված, անհասանելի գործընթաց է:

Ինչպես նկատեցինք, Վ. Դիլտեյը, Վ. Վինդելբանդը, Գ. Ռիկերտը և այլ տեսաբաններ, իրենց հետազոտություններում բացահայտելով պատմական գիտելիքի որոշ առանձնահատկություններ, դրանով հակադրվեցին պատմական գիտելիքի և, մասնավորապես, պատմական փաստի պոզիտիվիստական և մարքսիստական ուսմունքներին, դրա նատուրալիստական մեկնաբանությանը: Իհարկե, պետք է գնահատել այն դրականը, որ կատարել են նշված մտածողները պատմական գիտելիքի առանձնահատկությունները բացահայտելիս: Մասնավորապես, նրանք ցույց տվեցին, որ պատմական փաստը, գիտելիքը ձևակերպվում են պատմաբանի ակտիվ, ստեղծագործական, կառուցողական գործունեության շնորհիվ, որ այն անկրկնելի է, յուրահատուկ:

Սակայն դրականի հետ միասին չի կարելի չնկատել բացասականը: Վ. Դիլտեյը, Վ. Վինդելբանդը, Գ. Ռիկերտը ծայրահեղության հասցրին պատմական և բնագիտական գիտելիքների տարբերությունները, առանձնահատկությունները: Պատմական գիտելիքի և պատմական փաստի ըմբռնումները դարձան հարաբերական: Կասկածի տակ դրվեց պատմական գիտության, պատմական ճանաչողության հնարավորության հարցը:

Անշուշտ, պատմական գիտելիքը, պատմական փաստը և պատմական իրականությունը տարբեր են: Պատմական փաստը որևէ լեզվով ամրագրված, տվյալ սոցիալական ամբողջի համար նշանակություն ունեցող մտային վերացարկում, կոնստրուկցիա, գիտելիք է: Այն ոչ թե «աղյուս» է, «ատոմ», այլ եզակի է, անկրկնելի, անվերարտադրելի: Պատմական փաստը ձեռք է բերվում հեղինակի արժեքային համակարգով, տեսանկյունով, ընտրողաբար ստեղծված պատմական աղբյուրների միջոցով: Ավելին, պատմական փաստերը պատմաբանները հասկանում, օգտագործում, շարադրում են իրենց ժամանակաշրջանի, մշակույթի, աշխարհայացքի, հասարակական, մասնագիտական անհատական փորձի, գիտելիքների և այլ գործոնների ազդեցության տակ: Այն ընդհանրացված գիտելիք է, որը կարող է հանդես գալ որպես զանգվածային պատահական երևույթների համախմբություն, վիճակագրական մոդել, մարդու կամ հասարակության գործունեության բարդ համակարգ: Այն առանձնահատուկ, նշանակալի գիտելիք է, որն օժտված է հուսալիությամբ և փակ է: Ինչպես ասում են, պատմական փաստը «կարծր միջուկ է», որը շրջապատված է «փափուկ մեկնաբանություններով»: Իր կոմունիկատիվ գործառությամբ, այսինքն՝ որպես որոշակի տեղեկույթի պահպանման և փոխանցման միջոց այն ներառված է մարդկանց փոխազդեցության համակարգում:

Պատմական փաստն իմաստ, նշանակություն է ստանում միայն պատմական ճանաչողության ընդհանուր կառուցվածքում՝ սոցիոմշակութային ամբողջականության մեջ: Այն պատմական տեքստի ամբողջական շարադրման անքակտելի մասն է: Պատմական փաստերը գտնվում են ո-

րոշակի հարաբերությունների, պատճառակցական կապի մեջ: Դրանք տարածության և ժամանակի մեջ միմյանց պայմանավորող հաջորդափոխություն են:

Պատմական փաստը պատմական գիտելիքին հաղորդում է կոնկրետություն, որոշակի պատկերայնություն, զգացմունքայնություն: Պատմական շարադրանքներում փաստերը ոչ թե իլյուստրատիվ դեր ունեն, այլ բացահայտում են պատմական իրողությունները: Այս կամ այն շրջանի կամ դեպքերի նկատմամբ արհամարհական վերաբերմունքը կարող է պատճառ դառնալ ժամանագրության խախտման, նրանից այս կամ այն հանգույցի դուրս գցելուն, որը հանգեցնում է պատմական բարդ գործընթացի պարզեցմանը, սխեմատիզացմանը: Առանձնակի կարևորություն ունեն հանգուցային փաստերը: Ասենք, որ պատմական յուրաքանչյուր ամբողջական նկարագրություն ունի իր հանգուցային փաստերը, փաստերի խումբը, որոնք կարող են կազմված լինել բազմաթիվ այլ փաստերից. դրանք ընդհանրացված, իդեալականացված փաստեր են, որոնք պատմական շարադրանքներին տալիս են բազմակողմանիություն, ծավալային խորություն՝ ստեղծելով ամբողջական, տնտեսվար, սեղմ, բովանդակային, բազմաշերտ, տարածության և ժամանակի մեջ ամրագրված պատմական նկարագրություններ⁶:

Մեթոդաբանական գրականությունում ընդունված է պատմական փաստի առանձնահատկությունները շարադրել՝ դրանք հակադրելով բնագիտական փաստի առանձնահատկություններին:

1) պատմական փաստերը դիտարկելի չեն, մինչդեռ բնագիտական և առանձնապես ֆիզիկայի փաստերը հիմնականում դիտարկելի են,

2) պատմական փաստերը գիտափորձերի միջոցով վերարտադրելի չեն, մինչդեռ բնագիտության մեջ ուսումնասիրվող փաստերը գիտափորձի օգնությամբ մեծ մասամբ վերարտադրելի են,

3) պատմական փաստերը չափազանց կցկտուր և ընտրողական են (առանձնապես պատմության հիմն շրջանների համար), մինչդեռ բնագիտությունում փաստերի քանակը գործնականում սահմանափակված չէ: Նրանց միջև կարելի է բացահայտել կայուն կախվածություններ,

4) պատմական փաստերը ծանրաբեռնված են արժեքային դատողություններով: Դրանք վերջին հաշվով կախված են հաշվարկման համակարգերից, հայեցակարգային սխեմաներից և այլն: Բնագիտական փաստերը հիմնականում ազատ են նման ծանրաբեռնվածությունից⁷:

Բնականաբար հարց է ծագում. արդյո՞ք պատմական փաստերը այդքան հարաբերական, «անընթացելի», սուբյեկտիվ են, որքան առաջին հայացքից թվում է: Բավական է համեմատել հայոց պատմության տարբեր ժամանակներում, տարբեր հեղինակների, նույնիսկ օտարազգի հեղինակների գրած ամբողջական գործերը⁸, որպեսզի նկատենք, որ թեև դրանք միմյանցից տարբերվում են ժամանակաշրջաններով, լեզվով, ոճով, արժեքային,

⁶ Տե՛ս Жуков Е. М. Исторический факт // «Очерки методологии истории». М., 1987, էջ 199-209, Гуревич А. Я., նշվ. աշխ.:

⁷ Տե՛ս Ракитов А. И., նշվ. աշխ., Жуков Е. М., նշվ. աշխ.:

⁸ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», խմբագրությամբ պրոֆ. Մ. Գ. Ներսիսյանի, Եր., 1985, նաև՝ «Հայոց պատմություն», խմբագրությամբ պրոֆ. Հր. Ռ. Սիմոնյանի, Եր., 2000, Дэвид Лэнг. Армяне, М., 2005:

աշխարհայացքային, մեթոդաբանական կողմնորոշումներով, սակայն գոյություն ունեն տարածության և ժամանակի մեջ փաստերի որոշակի կայուն, հետևողական շարադրանքներ, որոնք անկախ են դրանց հեղինակներից և գրելու ժամանակաշրջանից: Գիշտ է, հայոց պատմության նորագույն շարադրանքներում հնագույն շրջաններին վերաբերող բաժինների շարադրանքներն ավելի կայուն տեսք ունեն, քան նոր ու նորագույն ժամանակաշրջանի բաժինները: Եվ դա բնական է: Հնագույն շրջանի գրավոր աղբյուրները, փաստերը, ըստ էության, հայտնի են, դրանք միմյանց հետ համադրվել են, արժանացել են տարբեր ժամանակաշրջանների պատմաբանների քննախույզ «հայացքներին», առաջադրված վարկածները բախվել, հիմնավորվել և հիմնականում ընդունվել են: Իհարկե, կան նաև առանձին վիճելի հարցեր, ճշգրտումներ, մեկնաբանություններ, բայց այդ ամենը չի վերաբերում տարածության ու ժամանակի մեջ հիմնական փաստերի շարադրմանը, կառուցվածքին: Իսկ պատմական փաստերն այդպիսին դառնում են, որովհետև դրանք պատմական իրողություններ են, ունեն բավարար հիմքեր, հիմնավորվածություն, համոզականություն, նշանակալից են եղել ոչ միայն իրենց ժամանակաշրջանում, այլև ավելի ուշ ժամանակաշրջաններում, արձանագրված են պատմական աղբյուրներում, համատեղելի, համահունչ են իրենց ժամանակաշրջանի սոցիոմշակութային մթնոլորտին, համատեքստին և հարակից այլ փաստերին, փաստերի ամբողջականությանը:

Կան օբյեկտիվ իրողություններ, որոնցից չի կարող խույս տալ մասնագետը: Լավ, ազնիվ, բարոյական պատմաբանը առանց բավարար հիմքերի երբեք իրեն թույլ չի տա առաջադրել կամայական վարկածներ, կատարել ոչ տեղին մեկնաբանություններ և սրբագրումներ: Թեպետ քիչ չեն եղել և կան «վայ» պատմաբաններ և քաղաքական գործիչներ, որոնք, ելնելով ինչ-ինչ նկատառումներից, անձնական, ազգային, գաղափարական, քաղաքական և այլ շահերից, կեղծում, միտումնավոր ոչ ճիշտ են ներկայացնում պատմական փաստերը, իրողությունները: Սակայն հիմա ով է հիշում և կարդում խորհրդային «պալատական» գաղափարախոսների և պատմաբանների հաստատվոր աշխատությունները: Ժամանակն իր հերթական սրբագրումը, ապաստրեյկտայնացումը կատարեց, և դա անընդհատ գործընթաց է: Դրանում պետք է մեղադրել ու թերագնահատել ոչ թե փիլիսոփայությանը, պատմությանը և, ընդհանրապես, հասարակագիտությանն ու հումանիտար գիտություններին, այլ այն մարդկանց, որոնք գիտությունն օգտագործում են ոչ ազնիվ նպատակներով: Բնագիտության մեջ ևս քիչ չեն այն դեպքերը, երբ միտումնավոր կամ ոչ միտումնավոր բացարձակացվել է առանձին մարդկանց, դպրոցների, գաղափարների դերը: Ժամանակի ընթացքում գիտությունը, անկախ նրանից՝ հումանիտար գիտություն է, թե բնագիտություն, կատարում է իր սրբագրումը: Դեն են նետվում հնացած գաղափարները, աշխատությունները, ճշգրտվում ու հաստատվում են ժամանակի ընթացքում քննություն բռնած փաստերը, գաղափարները, վարկածները, տեսությունները: Դա մարդկային ճանաչողության առանձնահատկությունն է: Իհարկե, գիտության յուրաքանչյուր բնագավառ ունի իր ճանաչողական յուրահատկությունները, որոնց բացահայտումն անհրաժեշտ է, սակայն դրանք պետք չէ հակադրել միմյանց: Գիտությունը, մշակույթը, մեր ճանաչողական կարողություններն ու հնարավորություններն ամբողջական են:

Այդ դեպքում հարց է առաջանում. գոյություն ունե՞ն արդյոք պատմական փաստերի հավաստիությունը զնահատող չափանիշներ: Մեր կարծիքով, այո: Այսպես, ինչպես նշել ենք վերևում, պատմական փաստերն անպայմանորեն պետք է արձանագրված լինեն պատմական աղբյուրներում կամ վկայություններում: Դրանք իրենց գոյության համար պետք է ունենան բավարար հիմքեր, հիմնավորվածություն, համոզականություն: Փաստերը պետք է ճշգրիտ ձևակերպվեն՝ հատկապես նկատի ունենալով չեզոք աղբյուրները: Պետք է համահունչ լինեն իրենց ժամանակի սոցիոնշակութային համատեքստին, աշխարհի պատկերին, հարացույցին: Պատմական փաստերը պետք է քննադատաբար վերլուծվեն, ընտրվեն, զնահատվեն իրենց ժամանակների իրողությունների և, ընդհանրապես, համամարդկային արժեքների տեսանկյունից: Պատմական փաստերը պետք է համադրելի, փոխապայմանավորվածության, ամբողջականության մեջ լինեն հարակից փաստերի հետ, ունենան բովանդակային ամբողջականություն: Ամեն մի պատմական հետազոտություն պետք է ընդգրկի հնարավորինս շատ փաստեր: Դրանք պետք է ունենան բացատրող և, եթե հնարավոր է, կանխատեսող ուժ: Պատմական փաստերը պետք է բանականորեն, օպերացիոնալ կերպով վերարտադրելի, ամբողջական, ընդունելի ձևով ներկայացնելի լինեն: Դրանք պետք է ամրագրված լինեն տարածության ու ժամանակի մեջ: Շարադրվեն հիմնավոր, անհակասական, հետևողական, պարզ, հստակ, գեղեցիկ, ունենան ներքին իմաստային ամբողջականություն, լրիվություն, ավարտվածություն, համակարգվածություն, կարգավորվածություն: Պատմական աղբյուրներից բխող իրողությունների մասին պետք է ոչ թե կամայական ենթադրություններ անել, այլ կռահումներ, վարկածներ առաջարկել՝ հարազատ մնալով միայն դրանց ներքին իմաստային ամբողջականությանը:

АЛЬБЕРТ КАЗАРЯН – *Методологические особенности исторического факта.* – Исторический факт – необходимый элемент исторического знания. Интерпретация его природы тесно связана с усвоением и структурированием последнего. И в прошлом, и в настоящем историки и методологи знания по-разному рассматривают исторический факт, интерпретируют его и оценивают. В статье исторический факт воспринимается в качестве конструкта знания; выдвигается ряд критериев, обосновывающих этот подход.

ALBERT GHAZARYAN – *Methodological Characteristics of Historical Fact.* – Historical fact is a critical component of the generation process of historical knowledge. Interpretation of its nature is strongly associated with the problem of adoption and construction of historical knowledge. Both in the past and present, historical fact continues to be considered, interpreted and valued by historians and knowledge methodologists in different ways. In the article the author examines historical fact as a construct of knowledge and suggests a number of criteria for validation of its authenticity.